

Suur tamm ja õde-venda

Aado Lintrop

Kuna minu eelmises läänemeresoome rahvalaulude suure tamme temaatikale pühendatud artiklis («Suur tamm, kuduvad neiud ja punane paat, kadunud harjast rääkimata», *Mäetagused* 10) jäi põhjendamata, miks pilvede liikumist tõkestavat puud ei saa pidada traditsiooniliseks ilmapuuks, alustan nüüd erinevate suure puu kujutelmade võrdlemisega. Ent ma ei piirdu ainuüksi suurele tammele paralleelide ja vastandite otsimisega. Juba eelmises artiklis kujunes hiigelpuu teljeks üsna laiale küsimusteringile. Seepärast jätkan arutlemist ka regi- ja runolauludes olulist rolli omava tegelastepaari õde-venda üle, mitte küll lootusega paljastada nende «tõelist mütoloogilist palet», vaid pigem sooviga juhtida tähelepanu mõnedele nendega seotud olulistele seikadele.

Vanahiina mütoloogiast leiame mitmeid müütilisi puid. Meile kõige huvipakkavam on vast *fusang* (toetav mooruspuu) - Idamere taga asuv puu, mille kõrgus mitu tuhat *zhang*, ümbermõõt tuhat *zhang*. Puu okstel puhkas pärast taevast teekonda kümme päikest, üheksa alumistel okstel, üks ladvas. Taevasse tõusid päikesed kordamööda. Puu ladvas istus nefriitkukk, kes koidikul valjult kires. Tema järel häälitsevad teised müütilised kuked, nende järel omakorda kõik maised kuked. Kui päikesed korruga paistma hakkasid, tuli hirmus põud. Üheksa päikest laskis alla *I* (või *Hou-i*) - osav vibukütt, kõrgeima jumala *Di-juni* poeg. (Yuan Ke 1987: 139-144).

Uskumus müütilistest kukkedest, kes maapealsetele kiremiseks märku annavad, paistab olevat üsna laialt levinud. Udmurdi mütoloogia tunneb näiteks looja kukkesid: «Maa all on ka kuked - *kõlèin atas* (*kõlèini kuked*). Kui laulab *kõlèin atas*, siis laulavad ka meie kuked.» (Vladõkin 1994: 75; Vereshtshagin 1996: 132). Eesti usundis kirevad enne maiseid kukkesid taeva kuked. Ent meie regilauludes esineb ka hiie kukk, näiteks: *Lähme homme hommikulla, / et ei kuule hiie kuked / ega näe hiie neiud*. < Väike-Maarja. Muistendi mitmest päikesest (ja kuust), mis üheskoos paistes maist elu hävitada ähvardavad, leiame ka Kaug-Ida rahvastelt. Vastavas nivhi tekstis on ettekujutus hiigellehisest (lehis on sageli ilmapuuks Siberi rahvastel), mille sees asuvad taevakehade kujutised. Et üleliigsetest vabaneda, tuleb need ära võtta ja maha matta. (Anissimov 1959: 30). Suur puu (kask) okste küljes rippuva kuu ja päikesega on kujutatud sõlkupi ilmajõe-pildil (Prokofjeva 1961: 55).

«Huainan-zi» kohaselt kasvab *fusang* Tangu- või Jangu-nimelises orus. Mõned allikad paigutavad selle puu aga saarele, kus elavad surematud, kes toituvad puu kord üheksa tuhande aasta jooksul valmivatest viljadest. (Mifologitsheskii slovar: 577, 225). Ent ka Läänemere ääres kasvanud sarnane puu - *qionsang* (kauge mooruspuu), mille kõrgus olnud tuhat *xuni*, puu lehed aga punased. Vilju kannab ta kord tuhande aasta jooksul. Kes neid sööb, ei vanane. (Mifologitsheskii slovar: 609). Veel leiame vanahiina mütoloogiast hiigelsuure virsikupuu *taoshu*. «Mägede ja merede raamatus» kirjeldatakse Dushuo mäel kasvavat virsikupuud, mille 3000 lii kaugusele kaarduvates okstes asub vaimude värav. Taoistlikul ajajärgul muutub see ettekujutuseks *pantao*, *lingtao* või *xiantao* nimelisest virsikust, mis annab surematuse. (Mifologitsheskii slovar: 426, 427). Et pilt oleks täielik, ei tohi unustada ka Lõunamere taga kasvavat puud, mis kandis nime *ruo* või *ruomu*. Ka tema okstele maanduvat kümme päikest pärast päevateed. Lehed olevat tal tumerohelised, maad valgustavad õied aga punased, lootosekujulised. (Mifologitsheskii slovar: 215) Kui lisada ka põhjakaares kasvavad saja *rengi* kõrgune *sansang* ja tuhande *li* kõrgune *xunmu* (Yuan Ke 1987: 44, 266), selgub, et vanahiina mütoloogi-

gia kohaselt kasvas igas ilmakaares oma ilmapuu. Võib-olla tuleneb ilmapuude rohkus sellest, et vanahiina mütoloogia üheksa taevakorrust (*jiu tian* - üheksa taevast) seostusid mõnikord ka ilmakaartega, moodustades omamoodi horisontaalse maailmamudeli. Idas oli *cang tian* (sinine taevas) või *hao tian* (selge taevas), põhjas *xuan tian* (must taevas), lõunas *yan tian* (hõõguv taevas), kõige keskel aga *jun tian* (sile taevas) (Mifologitsheskii slovar: 606). Muuseas leiame ka mitmete Põhja-Siberi rahvaste usunditest ettekujutused, mille kohaselt on igas maailmaosas või igal maailmakorruusel oma keskne puu.

Motiiv ilmapuu okstel olevatest taevakehadest esineb Rigvedas mõistatusena (1.164.20):

*Kaks kaunitiivalist lindu, sõbrad ja kaaslased,
liibuvad ühele ja samale puule, üks sööb magusat vilja,
teine vaatab teda ega söö...*

Puu on *ashvattha* (hobusehoidja) - vedade ja hindu mütoloogia püha viigipuu, kõige sagedasem ilmapuu esinemiskuju Indias (Mifologitsheskii slovar: 78). Mitmete türki-tatari sugu rahvaste mütoloogias esinebki ilmapuu või -samm jumaluste hobusesidumise postina. Näiteks järgnevas jakuudi jutukatkendis:

«Mõistes, et see peab olema tema maa piir, mõtles ta, kus lõpeb kaheksat kihti okstega kähar puu, ja kui ta tõusis ja vaatas - see kasvas läbi jakuudi inimese väikese taeva, kasvas läbi valge taeva kolme korruse, muutus valget piimatoitu joova, laialipiserdatud *õsõahhi*¹ sööva Valge isanda jumala (Ürüng Ai Tojooi) peamiseks hobusesidumise postiks, mis oli mustaks emailleeritud hõbedast. Tal oli võigu hobuse *õsõahhiteivas*, valge hobuse kõrge samm, hiirja hobuse sidumispost ühes lakkamatult tõusva täiskuuga, ühes mittelojuva taevakummil tiirleva päikesega...» (Hudjakov 1890: 250.)

Mongoli rahvastel kannab Põhjanaan nime *Altan gadas* (mong. burj.), *altan gasn* (kalm.) - kuldne vai. Burjaatide uskumustes on see taevaseks hobusesidumise postiks, mille sepistasid üheksa taevast valget seppa, Bozhintoi üheksa poega. Soome ja Karjala sepp-jumal Ilmarinen, kelle nimi etümoloogiliselt taevaga seostub, tagus ka samba,² mis näitab, et tegemist on väga laialt levinud müüdimitiiviga.

Ent üks teine jakuutidelt pärinev ilmapuu kirjeldus meenutab suuresti mordva laulude suurt kaske:

«Kaheksaküljelise maailma kollasel nabal on kähar kaheksa oksaga puu, mille koor on mustast (niello-) hõbedast, pahad hõbedast, mähk kullast, käbid kui üheksast kohast väljakumunud sangadega karikad, lehed nagu nelja-aastase mära nahk. Valge isanda jumala (Ürüng Ai Tojooi) valge *sülügüi* (jumalik nektar) vahutab üles, Valge isanda jumala kollane *sülügüi* sillerdab, loksub. Näljased möödasõitjad söövad, jõu kaotanud puhkavad, näljased kosuvad, väsinud lähevad rasva. (Hudjakov 1890: 112-113).

Võrdluseks toon moksha-mordva laulu:

*Päike liigub ümber kase,
kuu laskub ta ladva kohale.
Ta toetab taevast oma okstega.
Tähed säravad ta okstel.
Peopesa laiused on kase lehed,
kogu maa kohal on ta oksad.
Piitsavarre jämedused on ta pungad,
kogu maad katavad ta juured.
Selle kase all on allikas-kaev,
tammiste raketega kaev,
kaetud sindlitega.
Kaevu kohal on kollane laud.
Laul on valge lina.
Linal on pronkskauss.
Kausis on pronkskopsik.
Selles kopsikus on päike, kuu.
Päike, kuu ja hommikused tähed.
Kummardavad seal sandid-pimedad,
sandid-pimedad, käsitud-jalutud,
käsitud-jalutud sandid.
Pimedad joovad - nägijaiks saavad.
Käsitud joovad - käed tekivad.
Jalutud joovad - jalad kasvavad.
Jalad kasvavad, käima hakkavad.
Levozh(PMNMI, 2: 25-31)*

Araabia misjonärist rännumehe Al Garnati sulest pärineb ugrilasi puudutav kirjeldus, millest leiame ka omapärase suure puu kujutelma: «Aga Visu taga Pimeduse mere ääres on piirkond, mida tuntakse Jura nime all. Suvel on neil päev väga pikk, nii et päike ei lähe looja neljakümnel päeval, nagu räägivad kaupmehed, aga talvel on öö sama pikk. Kaupmehed räägivad, et Pimedus pole neist kaugel ja et Jura inimesed käivad selle juures ja sisenevad sinna tõrvikutega **ja leiavad sealt hiigelsuure puu, mis on otsekui suur küla. Aga selle otsas on suur olend, räägitakse, et see on lind.** Ja tuuakse kaasa kaupa ja iga kaupmees asetab oma asjad eraldi ja teeb nende peale märki ja läheb ise ära, pärast tagasi tulles aga leiab kauba, mis on nende maal vajalik...» (Al Garnati: 32). Võib-olla viitab just puu otsas elav müütiline lind sellele, et Granadast pärinev misjonär kirjutas üles kaupmeesteni jõudnud ugri (või samojeedi) rahvaste ilmapuu-kujutelma.

Üldiselt kirjeldatakse ilmapuud suure, sageli lopsaka või kähara puuna, millel sageli on kindel arv oksti. Eraldi mainitakse sageli lehtede suurust ja värvi. Puu koor on eriline, viljad aga, kui neid mainitakse, suured. Sageli kasvab puu kindlas müütilises paigas, näiteks mõne maa-ilmiosa keskmes. Üldlevinud on ilmapuu seostamine taevakehadega, mis kas puhkavad ta okstel või tiirlevad ladva ümber. Sageli on ilmapuu ka elupuu - mõnel pool ta viljad annavad surematuse, mõnel pool asub puu juures allikas või kaev eluveega. Ilmapuu lehtedele võib olla kirja pandud inimeste saatuse. Tihti on ilmapuu elupaigaks ka mõnele müütilisele tiivulisele

olendile. Võib öelda, et nii, nagu ilmapuu juurte all või lähedal elav madu sümboliseerib all- ilma, on puu ladvas elav tiivuline olend ülailma sümboliks.

Erinevalt ilmapuud kirjeldavatest tekstidest on läänemeresoome suure tamme laulus põhirõhk puu tekkelool (selle panevad ühel või teisel viisil kasvama ebamäärasteks jäävad mütoloogilised tegelased) ning selle raiumisel. Ükski eeltoodud ilmapuu-tekst aga ei puuduta ei puu algupära ega selle hävitamist. Ka pole suur tamm toeks ega puhkepaigaks taevakehadele (küll on selleks ahellaulude tamm või sammast), vastupidi, oma kiire kasvuga ähvardab ta taevast lõhkuda ning takistab pilvede liikumist. Taevakehade valguse varjajana on ta ilmapuu vastandiks. Sel kujul langeb meie suur tamm kokku sumerite *huluppu*-puuga.

Ka *huluppu*-puu loos pööratakse enam tähelepanu puu päritolule - puu, mis istutati Eufriati äärde ajal, mil jumalad jagasid omavahel valdused, langes tuule mõjul jõkke, kust Inanna selle välja tõmbas ja oma aeda istutas. Ent nagu läänemeresoome suur tamm, nii väljus ka sumeri *huluppu*-puu teda istutanud jumala(te) kontrolli alt:

*...madu, kelle peale loitsud ei mõju,
tegi oma pesa puu juurtesse,
Anzu-lind pani oma pojad puu okstele
ja must neidis Lilith ehitas koja ta tüvesse.
(Wolkstein & Kramer 1983: 8)*

Kuigi mao ja linnu näol on ka antud juhul tegemist traditsiooniliste ilmapuu atribuutidega, sümboliseerib *huluppu*-puu pigem jumalate (konkreetselt Inanna) tahtele vastanduvat jõudu. Eriti tähenduslik tundub olevat Lilith, kelle täpsem olemus sumeri mütoloogias on ebaselge, ent kes babüloonia traditsioonis oli *ardat lili* - kõleduse neidis, tühermaade vaim ning kellest talmudi traditsioonis sai öö demon (Leach & Fried 1984: 622). Siiski viitab epiteet «must» sellele, et Lilith seostus pimedusega juba sumeritel. Nii võime öelda, et üks põhjusi, miks Inanna nuttis ja abipalvega Gilgameshi poole pöördus, oli tema aeda tunginud pimedus. Muuseas pöördub Inanna mõnes tekstivariandis kõigepealt palvega oma venna Utu, päikesejumala poole, kes aga öde ei aita (Wolkstein & Kramer 1983: 4-9). Nagu läänemeresoome suure tamme puhul, nii pööratakse ka sumeri *huluppu*-puu loos suurt tähelepanu puu raiumisele ning sellele, mis maharaiutud puust tehakse, kusjuures iste (troon) ja säng esinevad loetelus mõlemal juhul.

*Puu tüvest nikerdas ta trooni oma pühale õele.
Puu tüvest nikerdas Gilgamesh voodi Inannale.
Puu juurtest kujundas ta pukku oma vennale.
Puu ladvast kujundas Inanna mikku Gilgameshile,
Uruki kangelasele.
(Wolkstein & Kramer 1983: 9)*

Pukku ja *mikku*, mida on üldiselt tõlgendatud trummiks ja trumminuiaks, kukuvad allilma, neid läheb Gilgameshi õpetusel ära tooma Enkidu, kes aga jääb igaveseks surnuteriiki (Mifologitseskii slovar: 154). Sumeri tekstide puhul tuleb tähelepanu juhtida veel kahele seigale: a) mõnes variandis esineb Gilgamesh Inanna vennana, b) ta pole mitte ainult *huluppu*-puu langetaja, vaid ka taevase sõnni tapja.

Läänemeresoome lauludes on suure tamme raiujaks (ja suure härja tapjaks) kas vend (mõnikord rõhutatult väike, ka kolm või viis venda) või väike mees merest:

*Pieni mies mereshtä nousi,
pishshin peikalon pitushe,
kolmen shormen korkevushe,
hivelöy hiän kirveshtähe,
tuli tuikki kirveshtä...
Kalevala (KKR I: 338-339)*

M. Sarmela möönab võimalust, et merest tõusev väike must mees, keda Viena-Karjalas on nimetatud *veidi surnust paremaks /veidi kadunust kaunimaks*, märkis Manala-asukat (Sarmela 1994: 213). Tõepoolest on paljud Põhja-Euraasia rahvad surnute maa asukaid väikesekasvulistena ette kujutanud, näiteks arvasid udmurdid, et maa sees on samuti inimesed, ainult nad on meist kasvult palju lühemad, nagu lapsed (Vereshtshagin 1996: 132). Huvitav on see, et muidu raud- või vaskkübara ning kirvega mehe asemel esineb Viena-Karjalas ka jäise kübara ja jääst kirvega mees, mis sobib ettekujutusega põhjakaares asuvast surnuteilmast. Merest tulemine võiks samuti vihjata allilmale, nagu seegi, et tamme langetamisele musta mehe poolt järgneb sageli lendva sünnilugu, mille tegelased on kahtlemata pärit Toonelast. Eestis on mehe merest kerkimise motiiv sageli seotud mere pühkimisega (mida artikli eelmises osas pidasin mütoloogiliste tegelaste pööripäevaga seotud toiminguks). Tõenäoliselt on kahte motiivi ühendavaks teguriks pööripäev - kuulus ju nii suvise kui talvise pööripäeva juurde ka ennustamine, kusjuures eriti püüdsid neiud esile kutsuda nägemust oma tulevases mehest. Muuseas oli sel puhul üheks võimalikuks maagiliseks toiminguks õuest prahi võtmine ja padja alla panek. Võib-olla on motiiv 'Mis mees merest tõuseb' suure tamme lauluga liitunud samuti pööripäeva tõttu? Ainus kindel asi, mida võime öelda, on see, et kõige üldisemal skaalal oma-võõras paigutuvad esimesed merest tulevad mehed (raudsed jne) selgesti võõra poolele. Kas nad on piisavalt võõrad selleks, et olla teisepoolse maailma esindajateks, see sõltub konkreetsest kultuuritaustast.

Muuseas kuulusid mansi mütoloogia kohaselt kas Põhjameres või Obi suudme lähedal asuval saarel elava Allilma Isanda kaaskonda ka seitse raudvibuga meest. Munkácsi poolt kogutud *Kul-ooteri* sünnist rääkivas muistendis seisab:

«Kas ujus ta lühikest või pikka aega, äkki tõstsid lained ta üles. Laineharjul peaaegu oma isa *Numi-Torumi* juurde tõustes vaatas ta: ennäe, saar paistab. Kõigest jõust ujudes suundus ta sinnapoole. Ta ronis kaldale ja jäi kõhuli lamama. Tädi hõbesuine kägu ütles lauldes: «Kas kavatsed veel pikka või lühikest aega lamada? Tõuse üles! Viska üle pea mõned kuuse küljest kistud laastud! Siis tekib sinna nelinurkne palktare. Jaluta sellel Obi saarel ringi! Otsi oma paremast taskust, sa leiad seitse ühe sõrmuse peale lükitud hõbetükki, viska need seitse ühe sõrmuse peale lükitud hõbetükki minema - sellest sünnib seitse raudvibuga meest, sellest sünnib seitse raudnoolega meest, kerkib piirideta linn.» (Vogul Folklore: 44).

Võõramaa (või võõrais relvis) sõdalaste allilma valitseja abilistena kujutamise näol tundub tegemist olevat üsna universaalse nähtusega.

Teisest küljest lähtub väike mees või noorem vend universaalsest printsipiibist, mille kohaselt osutub võitjaks kõige noorem või väliselt kõige väetim tegelane. Obiugri mütoloogia üks võtmekeju - Maailmavaatav Mees - on samuti noorim vendade seas, Naise Poja nime all kujutatakse teda mõnikord lausa äbarikuna, näiteks ühes mansi karupeielaulus:

*Külatanuma kuulus mees Naise Pojake,
linnatanuma vihane mees Naise Pojake
terava kuulmisega mehena (seda) kuulis.
Linna Isand-taadi poegade juurde ruttas:
«Noh, mehed, te leidsite maja, kus istub sooloom,
te leidsite maja, kuhu metsloom on sisenenud.
Homme loodaval kullana ilusal päeval
mind (koos) vöötatud kaaslastega ühes võtke!»
Linna Isanda-isa pojad ütlesid:
«Milline kõnts! Me ei võta!»
Siis hakkas ta nutma.
Üks neist meestest ütles: «Olgu peale, võtame (kaasa)!»
Ta rõõmustas, jooksis koju.
(Sellest) teada saades ta tädi
kolmeküürulise küürunõela leidis,
selle ära teritas,
põdrapulli keele (pikkuse) osjase oda tekitas,
loomakeele (pikkuse) osjase oda tegi.
(Kannisto & Liimola 1958: 186-187)*

Loomulikult tapab just Naise Pojake karu. Oletatavasti peitub ka teise karutapja - Hiirekõrguse Vägimehe - nime taga seesama Maailmavaatav Mees.

Mitme Põhja-Siberi rahva mütoloogiast leiame jumaluse-kultuuriheerose, keda iseloomustatakse kui orvuna kasvanud last (eenetsitel *D'ia*, nganassaanidel *D'aiku* või *Deiba-nguo*, sõlkuppidel *Ièa*, jukagiiridel *D'ebegej*, mansidel *Mir-susne-khum* ehk Maailmavaatav Mees jne), kellega seostub sama nime all esinev vembumees. Jevgeni Helimski oletab, et selline mitmes kultuuris esinev kaksus on vana nähtus, mitte mütoloogiliste tekstide ilmalikustumise tagajärg (Helimski 1998: 33). Sellega seoses tuleb rõhutada üht olulist momenti - nimelt vihjab orvust mütoloogiline tegelane asjaolule, et vanemad, keda võib-olla muistendites ei mainitagi, kuuluvad lapsest kõrgemasse sfääri. Taas näib tegemist olevat üsna universaalse põhimõttega - nii manside *Eekva-põgris* (Naise Pojake) kui juutide Jehoshua ben Mariam rõhutavad taevase isa olemasolu. Muuseas leiame isegi Uuest Testamendist jooni Jeesuse triksteri-poolset, kasvõi Kaana pulmas vee veiniks muutmine või sõnakuulmatu viigipuu äraneedmine. Arvan, et venna suur tähtsus läänemeresoome rahvalauludes ei tulene emapoolse sugukonna domineerimisest perekonnaelus (nagu mõned on arvanud), vaid osutab samuti sellele, et isa ja ema on kõrgema tasandi tegelased.

Huvitav pööripäevaga seotud regilaulumotiiv on 'Saani tegemine'. Sageli nimetatakse tegijat nimepidi (enamasti Jaan, aga ka Hans, Ado~Aadu jt), ent mõnikord teeb saani ka vend:

*Minu veike veljekene
tegi saanida salussa,
kena kirja kuusikussa -
igas kuus löi kõdara,
igas päivas pani pärna.
H II 1, 383 (541) Illuka v.*

Päev- ja kuuhaaval saani tegemine (eriti, kui tegijaks Jaan) sümboliseerib suvisest pööripäevast alates samm-sammult lühenevat päeva ja lähenevat talve. Pole juhuslik, et selle motiiviga liitub sageli 'Mõök merest' (Harja otsimine), mida juba eelnevalt suvise pööripäevaga seostas. Näib, et algselt on tegelasteks olnud just mütoloogiline paar õde-venda, kelle tegevusest sõltub aastaegade vaheldumine. Suur puu hakkab kasvama õe või õdede tegevuse tulemusel. Vend (noorem) langetab puu. Lühikeseks ajaks jääb tüvi sillaks elavate ja surnute maa vahele, siis teeb vend sellest õele istme ja sängi. Veel korra osutan kaugetele paralleelidele - man-side kultuuriheerost ja vembumeest Maailmavaatavat Meest on iseloomustatud nii:

Noorem vend kuldne Ootõr
*astub õue, laseb patsid alla -
ühe suudmega seitse Obi voolab,
ühe suudmega seitse merd tõuseb.*
**Tema patsides päike seisab,
tema patsides kuu seisab.**
*Seitsmest Obist, seitsmest merest lähtudes
seitse kuldsete selgadega põrnikat
üles tõusevad,
tema juustes oma selgasid soojendavad.*
Tema juuste väel on suvi ja on talv.
*Kogu maailmas elavad
vaeselt kängitsetud, vaeselt rõivastatud
inimesed kõik nende abil
nüüdse päevani püsivad.*
(Great Bear: 110; minu rõhutused)

Ka selles mütoloogilises laulus on aastaegade vahetumine sõltuv nooremast vennast. Ma ei taha ei siin ega edaspidi väita, nagu oleks üks või teine eesti regilaulumotiiv otseselt pärit Uuralite tagant või müütilisest soome-ugri ühisajast. See, mis ma teen, on osutamine põhimõtetele ja nähtustele, mis suure tõenäosusega on olnud laialt levinud. Sumeri Inanna on armastuse, viljakuse ja sõja jumalanna, Ani (taevajumala) tütar. Obiugri Kaltesh on samuti sünnitamise ja viljakuse jumalanna, Numi-Toorumi (taevajumala) tütar või naine, kes peab arvet inimeste elupäevade üle. Meie mütoloogiliste regilaulude õe või õdede tegevus tagab samuti viljakuse, on ju suure tamme sirguminegi tunnistus puu istutaja või tekitaja erakordsest mõjust. Ilmne on ka õe side sõjaga: 'Harja otsimise' motiivile liitub ülitihhti 'Mõök merest' - päikesega seotud õde läheb merest (allilmast?) harja (päikest?) tagasi tooma ja leiab mõõga. Ka Inanna laskub allilma, kust ta pääseb alles surnuist ülesäratamise läbi.

'Venna sõjaloos' aga on allilmas käijaks hoopis vend, kusjuures õde näeb sõda ette:

*Tulli üles hommongulla,
varra inne valge'et,
lätsi mõtsa kõndima,
hommongulla hulguma.
Mia löüse minnenäni,
kua kodo tullenani?
Löüse piiri pedäjid,
löüse saare sarapuid.*

*Miä oll' piiri pedäjäh,
kua saare sarapuuh?
Kägo oll' piiri pedäjäh,
siska saare sarapuuh.
Kägo kirjä kiroti'e,
siska raie raamatut.
Kellel kõrda sõtta minnä,
kellel kõrda kodo jäijä?
Setu (SL 1: 235)*

või

*Lähme Loojale loole,
Marialle einamaale,
Looja loogu võttemaie,
Mariat kaarutamaie!
Mis sa leidsid kaare
alta?
Leidsin tedre kaare alta.
Mis seal tedre tiiva alla?
Neidu tedre tiiva alla.
Mis seal neiu põlle alla?
Poeg on neiu põlle alla.
Mis seal poja vöö vahela?
Kerves poja vöö vahela.
Mis seal kerve nurga
peale?*

*Laast on kerve nurga
peale.
Mis sest laastust
raiutakse?
Tuba neljanurgeline,
kamber kahekandiline,
aita viieviiruline,
lauda kuuekeeruline.
Mis seal tuas tehtanekse?
Sõjaleiba sõtkutasse,
vainukakku vaalitasse.
Kesse sõtkub sõjaleivad,
kesse vaalib
vainukakkud?
Õde sõtkub sõjaleivad...
Haljala(VK VI:1, 336)*

Tegelikult viitab viimane laulutekst maagilisele toimingule, antud juhul ennustamisele (võib-olla ennustamisele kirve abil, vrd 'Imelise koja' laulus kirvekirjade lugemisega), mille abil sõjasõnum saadakse. Manside kohta on juba Munkácsi kirjutanud: «Kui keegi tahab, et talle ennustatakse, seob nõid nõöri ennustamiskirve külge, võtab nõöri keskelt kinni, loeb haldja kutsumisloitsu või arbut sõnatult. Kui ta kohtab haldja hinge, siis kirves liigub, kui ei kohta, siis ei liigu. Nii, nagu haldjas talle ilmutab, nõnda ta räägib.» (Karjalainen 1918: 597). Muuseas mainib Karjalainen, et kirve asemel kasutati ka nuga või veel meelsamini vana mõõka (sammas: 596). Nii kirves kui mõök on ennustamisvahenditena väga levinud, mõõka on kasutanud näiteks nii tiibeti oraaklid, sardi shamaanid kui udmurdi teadjad. Võib-olla sümboliseerib ka merest leitud mõök just sedalaadi ennustamist.

Sõlest sõja tõusmine võib tähendada samalaadset asja:

<i>Käisin ma Kābikūlassa, hulkusin Ubasalose hummalaida otsimaies. Senna ma sõle unestin,</i>	<i>vaskeaiusse vahetin. Sōda tousis sõlestaia, vaeno vaskiaiustagi. Haljala (VK VI:1, 335)</i>
---	--

Kābikūla ja Ubasalo võivad siin osutada teispoelsele sfäärile või sinna viivatele paikadele (vt Arukask 1998: 46-47). Laulutüübis 'Uppunud vend' aga esineb järgmine motiiv:

<i>Vōtsin sõle rinnasta, lehe laia kaelasta; panin sõle sōudema, lehe laia lendama: «Sōua, sōlge, lenda, lehte!» Haljala (ER I: 203)</i>	või	<i>Panin sõle sōudemaie, lehe laia lendamaie, kive kulla kirkamaie: «Sōua, sōlge, lenna, lehte, kirka, kulla kivekene!» Jōhvi (ER I: 201)</i>
--	-----	---

Vārsid viitavad selgesti, et venna saatuse selgitamine toimus hōbeesemete abil, mis on üldlevinud ennustamisviis, vrd kasvōi udmurdi targa ütlusega: «Harilikult vaatan ma hōbeda peale ja kui hōbe muutub tuhmiks, tähendab see, et haige on kurja silma poolt kaetatud, aga kui ta on kaetatud, näen kahte teed, üks tähendab kaotust - loom, mis tuleb ohverdada, näitab oma pead; kui aga on tarvis surnuid mälestada, ilmuvad küünal ja lehm.» (Bogajevski 1890: 124-125).

Algusvormeliga 'Lāhme loojale loole' motiivide liitumisel on mingi järjekindlus. Ükskōik, kas järgneb 'Kulla põlemine' või 'Kotkas kaare alt', ikka jõutakse välja nelja kuduva neiuni, kellest üks nutab noort meest:

<i>Lāhme loojale loole, Marinulle heinamaale, looja loogu' vittamaie. Niidin kaare, niidin kaks, mis ma leidsin kaare alt? Juri leidsin kaare alt. Mis seal Juri kaendelas?</i>	<i>Laast säääl kirve lava pääl. Mis sest laastust raiutakse? Juri aita raiutakse. Mis säääl Juri aida sees? Kolm on noort neitsikest: üks säääl ku'ub kuldavööda, toine niub niitipaula,</i>
---	---

*Kirves Juri kaendelas.
Mis sääl kirve lava
pääl?*

*kolmas nuttab noorda
meesta.
Viru-Nigula (ERIA:)*

Ilmselt ei märgi «looja loog» siin muud, kui mingit paika väljaspool argimaailma, kuhu minnes on võimalik tuleviku kohta teateid saada. Harilikult selles tüübis kaare alt leitav kotkas võib olla jälg teadja linnukujulisest abivaimust. Kolm/neli kuduvat neidu on ühenduses sõjaga, on ju nende valduses olev sõrmus tehtud sõjameeste sõrmeluist. (NB! Ka sõrmus on levinud enustamisvahend.)

Õde, kes ühel või teisel viisil ennustades on tulevikku (ja tõenäoliselt ka venna surma) näinud, saadab venna sõtta ja võtab ta pärast vastu, kusjuures mitmetes tekstivariantides on vihjeid sellele, nagu tuleks vend, kes oma hukku aimab (mida muud tähendavad setu lauluvariantides värsid sõjast tuleku aega näitavate võimatute tingimuste kohta), tagasi allilma kaudu. Naasmisele surmast hoolimata viitavad surmakirjad, surmasärk jne. Mõnes setu variandis tuleb sõjast naasva venna tundmiseks lugeda mõõgakirja (viide maagiale või venna haavadele). Leidub ka selliseid viiteid allilmas käimisele:

*Tule maale, mar'a vel'o,
astu maale, armas vel'o!
Sõsar, hellä linnukene,
kuldapärgä pääsokene!
Sõrme mull suitsil
sulamada,
jala jäänü jalosside.
Velekene noorekene,*

*mino meelimar'akene,
kütä ma sanna
küündelist,
havvu viha verdiga,
sõrme suitsilt sulata,
pästä jala jalossist.
Setu (SL I: 240)*

See, et peale õe keegi venda ära ei tunne, võib samuti seostuda surnute maalt tulemisega. Nimelt on üheks Põhja-Euraasia rahvaste usundite ühisjooneks see, et omast ilmast väljapoole sattunu on nähtamatu, teda võib märgata ainult eriliste võimetega inimene. Seega on surnud vend elavate ilmas nähtamatu kõigile peale õe, kes ju suutis ta sõtta minekut (ja surma?) ette näha. Sellele, et sõda mõnedes setu lauludes mitte niivõrd sündmust, kui «mingit mütoloogilist substantsi, stiihilist jõudu» tähendab, viitas oma väitekirjas Madis Arukask (Arukask 1998: 40-43). Noorema vennaga on üldse halvad lood, kord ta upub, kord läheb sõtta. Nagu eespool juba märgitud, kasutab õde 'Uppunud venna' laulus oma ehteid venna saatuse väljaselgitamiseks.

Regilauludele on iseloomulik õe suurem aktiivsus vennaga võrreldes. Õde otsib venda, kutsub teda appi, saadab teda sõtta, võtab vastu, tunneb ära jne. Võtame kasvõi esimese ettejuhtunud laulu alguse:

*Oli mul kolm vennakest.
Ühe saatsin marjamaale,
teise saatsin karjamaale,
kolmanda saatsin kalale.
Haljala (VK VI:1, 251)*

Vend ehitab, langetab puid, rajab sildu, sõdib, aga seda ikka õe palvel või ettenägemisel. Sama ilmneb ka allilmas käimisega seoses. Õde/neiu/päike läheb **ise** ja toob oma soa merest, leiab ise mõõga ja tuleb sellega tagasi, vend aga läheb sellepärast, et õde toob sõjasõnumi, tagasi tultes aga vajab ta õe abi, et jälle inimeste keskel elada. Samas näib, et õde ei suuda mitte alati kontrollida oma valduses olevaid vägesid. Neil juhtudel (nagu suure tamme puhul) aitab vend õe hädast välja, on omamoodi tasakaalustavaks jõuks, kes taastab kõikumalõõnud maailmakorra. Regilaulude puhul võib õe suuremat aktiivsust ja iseseisvust põhjendada muuhulgas ka sellega, et need olidki naiste laulud. Ent ka obiugrilaste õde-venda mütoloogilisele paarile ehitatud juttudes näib õde olevat sündmuste käivitajaks. Neid jutte aga rääkisid enamasti mehed.

Laulutüübis 'Saani tegemine' kutsutakse nooremat venda appi sildu soode peale rajama:

*Minu veike veljekene,
ihu kirves, äili mõõka,
tie tapper tuliterava -
tie sillad soode peale,
turba'ad jõgide peale!
H II 1, 383 (541) Illuka v.*

Jaanipäeval alustatud saan valmib talviseks pööriajaks, mil on oodata külalisi teispoolsest maailmast. Ka ühes Haljalast pärinevas 'Nutva tamme' variandis palutakse vendadel suure puu jäänustest sild teha:

*Mis jäid jättiksed järele,
viige suosse, tehke silda,
kust saab käia naine
naisel,
naine naisel, teine teisel,
tütar saab emalla käia,*

*ema käia tüttarella
süömas sialihada,
katsumas kanamuneda,
pihta panemas
paksupiima.
Haljala (VK VI:1, 151)*

Rohkem on levinud sohu sauna tegemise motiiv, sageli ühendatuna 'Imeliku majaga':

*Mis jäid jätiksed järele,
viime soosse, teeme
sauna,
kus saavad virved
vihelda,
pääsukesed pääd
pesevad,
aned luida haudunevad.
Läbi säält läksid Läti
saksad.
Imestasid Läti saksad:
«Onneks see Lihula linna
vai on kuulus Kolga
moisa...
[- -]*

*See on aga minu
saunakene.
Peaksite seesta nägema:
seest on sinikivista,
põrand on punakivista,
kuu on ukseksa eessa,
pääv katukseks pealla,
sees on kullased
kõrendid,
hobedased õrrekesed.»
Haljala (VK VI:1, 146,
147)*

Arvan, et sauna või silla soode peale tegemise motiiv on algselt olnud mütoloogilise taustaga, mille tähenduseks oli rõhutada sidet elavate ja surnute maa vahel. Saunas vihtlevad rändlinnud olid uskumuste kohaselt ju toopoolse maailmaga ühenduse pidajateks ja surnute ilmast teadete toojateks. Läänemeresoome itkude põhjal võib öelda, et surnu hingegi on linnu kujul koju kutsutud. Saun kui talukompleksi hoonetest kõige kaugem ja kõige harvemini kasutatav ehitis oli kõige lähem üleloomuliku sfääri asukatele. Ka udmurtide uskumuste kohaselt olid just saunad kohtadeks, kus elasid pööriaaja külalised.

Silla kohta leiame aga rohkesti paralleele slaavlaste talvistest kalendrilauludest. Näiteks järgmine valgevene katkend:

*...Станьце вы, кавалі, куйце вы тапары,
куйце вы тапары, рубайце вы сосны,
рубайце вы сосны, скіпайце вы доскі,
скіпайце вы доскі, масціце масточкі.
Да будзе к нам ехаць а тры празднічкі:
первы празнічак – свято раждзяство,
другі празнічак – свято васілле,
трэці празнічак – свято кшчэннейка.*

(Vinogradova 1982: 159)

*Tõuske te, sepad, taguge kirved,
taguge kirved, raiuge männid,
raiuge männid, kiskuge lauad,
kiskuge lauad, tehke te sillad.
Et meile saaks sõita kolmel
pühaksel:
esimene pühake - pühad jõulud,
teine pühake - püha Vassili päev,³
kolmas pühake - püha ristimispäev.⁴*

See, et slaavlastedki on oma jõulusante esivanemate hingedega seostanud, ei vaja siinkohal tõestamist. Nagu eesti mardilauludes, nii rõhutatakse ka slaavi kaljadaa-lauludes santide teispoolset päritolu, kusjuures korduvad enam-vähem samad motiivid - kaugelt tulemine, teekond üle veekogu või mööda taevast, külmetavad ja märjad jalad jne. Tsiteeritud näide rõhutab, et külalisi teispoolsest sfäärist oodatakse talvisel pööriajal. Eriti tähelepanuväärne meie seisukohalt on aga akna all (enne tarrekutsumist) esitatud lauludes Valgevenes esinev vormel *mastsı kladku, prasi gastsej u hatku / mastsı kladku, klitsh u hatku / mastsı kladku tsjasovuju, pratsı u hatku novuju*. (Vinogradova 1982: 161-162), mida võiks tõlkida nii: tee purre, palu võõrad tarre / tee purre, kutsu tarre / tee tahatud purre, kutsu uude tarre. Ilmselt on purre sellises kontekstis tähenduslikult sama mardilaulude õrte, parte või kõrenditega, mida mööda sandid võõralt maalt tulevad.

Mõtteliseks vasteks eelmises artiklis tsiteeritud karjala laulukatkendile

*Jo on tammi koatununne
poikki Pohjoisen joveshta
silläkshi iku-shijaje...*
Uhut (SKVR I₄, 470)

võiks olla vene itkust pärinev motiiv, kus surnut koju kutsutakse:

*...Не зачем ты, батюшка, не раскладывай,
не за лесами-то темными,
не за реками-то быстрыми –
через реки-то мы устроим мосты дубовые...*

(Vinogradova 1982: 161)

*Mitte millegi taga ära sa,
taadike, takerdu,
mitte laante ju süngete
taga,
mitte jõgede kiirete taga -
üle jõgede teeme ju
tammised sillad...*

Muidugi ei tähenda eespool öeldu seda, et kõik regilauludes esinevad silla-, sauna- ja saanitegemise motiivid on mütoloogilised. Siiski tahaksin juhtida tähelepanu sellele, et Udmurtias, kus sugukond pole oma tähendust tänapäevani kaotanud, on viimast suurt ohvritoomist surnud isale või emale läbi viidud sümboolse pulmapeona, milles ettekujutuste kohaselt osalevad võrdsete pooltena (nagu tõelises pulmas pruudi ja peigmehe sugukonnad) nii lahkunu sugukond kui ka surnute maa rahvas. On võimalik, et mitmed eesti kosjade ja meheleminekuga ühendatavad laulumotiivid võisid olla kasutust leidnud ka surmaga seotud kombestik. Ja vastupidi. Näiteks korduvad ersa-mordva mõrsjaitkudes motiivid, mis seostavad pulmapeo peietega.⁵

*Taadi õuehaldjas,
taadi laudahaldjas!
Ära mu kära karda,
minu keha surmaviisi -
mitte sind ma ei ehmata,*

*mitte sind ma ei kiusa.
Oma keha nutan taga,
oma keha ma itken.
(Jevsevjev 1990: 27*

Või

*...tulge välja, mu
sõbrakesed,
lihase isa väravale,
vaadake, mu sõbrakesed,
minu lihase isa korstna
peale:
kui tõuseb, mu
sõbrakesed,
lihase isa korstnast
ilus valge suits,
siis mu lihane ema
oma pere jaoks küpsetab.
Kui tõuseb, mu
sõbrakesed,*

*lihase isa korstnast
tugev suitsukeeris,
siis mu lihane isa
suurt peiepidu alustab
minu õnnetu nime
mälestuseks.
Siis tulge, mu sõbrakesed,
mu ilusat nime
mälestama,
mu ilusat nime
meenutama.
(Samas: 71)*

Samas võivad mitmed seni traditsiooniliselt kosjafantaasiateks liigitatud laulumotiivid viidata hoopis jumaluste maailmas toimunud sündmustele.

Viidatud kirjandus:

Käsikirjad

H = Jakob Hurda kogu Eesti Rahvaluule Arhiivis.

Trükised

Anissimov, A. F. 1959. *Kosmologitsheskije predstavlenija narodov Severa*. Moskva - Leningrad.
Arukask, M. 1998. «Venna sõjalugu» vormeliteooria valguses ning setu lüroepika ruumisüsteemis. Magistritöö. Tartu Ülikool. Eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool. Tartu.
Bogajevski, P. M. 1890 Otsherki religioznõh predstavlenii udmurtov. *Etnografitseskoje obozrenije no. 1, 2, 4*.
ER I = *Eesti rahvalaulud Dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest*. Esimene köide. Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused nr 21. Tartu 1926.

- ERLA = *Eesti rahvalaulud. Antoloogia*. I-IV. 1969-1974. Tallinn.
- Helinski, E. 1998. *Samojedid ja shamanismi. Viisi luentoja samojedeista, shamanismista ja uralilaisesta kulttuurista*. Tampereen Yliopiston Kansanperinteen laitoksen Julkaisuja no 26. Tampere.
- Al Garnati *Putesshestviije Abu Hamida al - Garnati v Vostotshnuju i Tsentralnuju Evropu (1131 - 1153)*. Moskva
- Great Bear = *The Great Bear. A Thematic Anthology of Oral Poetry in the Finno-Ugrian Languages*. Pieksamäki 1993.
- Hudjakov, I. A. 1890 Verhojanskii Sbornik. *Zapiski Vostotshno - Sibirskago Otdela Imperatorskago Russkago Geografitsheskago Obshestva po etnografii, t. 1 vōp. 3*. Irkutsk.
- Jevsejev, M. E. 1990. *Mordovskaja svadba*. Saransk.
- Kannisto, A. & Liimola, M. 1958. *Wogulische Volksdichtung IV. Bärenlieder*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 114. Helsinki.
- Karjalainen, K. F. 1918. *Jugralaisten uskonto*. Suomensuvun uskonnot III. Porvoo.
- KKR I = *Karjalan kansan runot I. Kalevalanaiheiset kertovaiset runot*. Kokoonpannut V. Jevsejev. Tallinn 1976.
- Leach M. & Fried J. (eds) 1984. *Funk & Wagnalls standard dictionary of folklore, mythology, and legend*. San Francisco.
- Mifologitsheskii slovar*. Glavnōi redaktor E. M. Meletinskii. Moskva 1992.
- PMNMI 2 = *Pamjatniki mordovskogo narodnogo muzōkalnogo iskusstva*. Sostavitel I. I. Bojarkin. Tom 2, Mokshanskije nepriurotshennōje dolgije pesni mezhduretshja Mokshi i Insara. Saransk 1984.
- Prokofjeva, E. D. 1961. Predstavlenija selkupskih shamanov o mire po risunkam i akvareljam selkupov. *Sbornik Muzeja antropologii i etnografii, t. XX*. Leningrad.
- Sarmela, M. 1994. *Suomen perinneatlas. Suomen kansankulttuurin kartasto 2. Folklore*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 587. Helsinki
- SKVR I₄ = *Suomen Kansan Vanhat Runot I. Vienan läänin runot 4*. Julkaissut A. R. Niemi. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 121. Helsinki 1921.
- SL I = *Setukeste laulud I. Välja annud Dr. Jakob Hurt*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 104. Helsinki 1904.
- Vereshthagin, G. E. 1996. *Votjaki Carapul'skogo ujezda Vjatskoi gubernii*. Sobranije sotshinenii, tom vtoroi. Izhevsk.
- Vinogradova, L. N. 1982. *Zimaja kalendaraja poezija zapadnōh i vostotsnōh slavjan. Genezis i tipologija koljadovanija*. Moskva.
- VK VI :1 = Laugaste, E. *Vana Kannel VI: 1. Haljala regilaulud*. Tallinn 1989.
- Vladōkin V. E. 1994. *Religiozno - mifologitsheskaja kartina mira udmurtov*. Izhevsk.
- Vogul Folklore = *Vogul Folklore Collected by Bernát Munkácsi*. Selected and edited by O. J. Sadvoszky and M. Hoppál. Budapest 1995.
- Wolkstein & Kramer 1983 = Wolkstein, Diane and Kramer, Samuel Noah. *Inanna: Queen of Heaven and Earth*. Harper & Row, New York.
- Yuan Ke 1987. *Mifō dravnego Kitaja*. Moskva.

Kommentaariid

1. Liik ohverdamisi jakuutidel.
2. Arvan, et *sampo* imeveskiks tõlgendamine põhineb kunagi esinenud poeetilisel kujundil maailmast kui käsikivist, mille ringiajamise teivas kinnitus taevasse Põhjanaela kohal.
3. Vana kalendri järgi 1. jaanuar ehk vana uusaasta.
4. Issanda ristimise päev, 6. jaanuar vana kalendri järgi.
5. Muuseas on ersa mehelolemist tähistavad sõnad *urekstshi* ja *vardokstshi* tuletatud sõnadest *ure* - ori, *varido* - ori, vang, vaenlane. Mõlemad on liitsõnad (+ ru - päev, põli, iga), mis tähendavad ühtlasi ka orjapõlve. Ka soome sõna *vaimo* abielunaise tähenduses tundub näitavat samalaadset suhtumist. Lisaks mõrsjaitkudele enestele kallutab see tõsiasi mind arvama, et ega eesti neiudki vanasti ainult meheleminekest unistanud.